

Fejérdy András

ARANYKALITKÁBÓL LÁTHATATLAN BILINCSEK KÖZÉ *Mindszenty József az emigrációban*

Somorjai Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008 (Historia pro futuro), 176 oldal

Mindszenty József alakja már életében szimbólummá, halálában pedig *lieu de mémoire*-á vált. A történész ezért egyáltalán nincsen könnyű helyzetben, amikor arra a kérdésre keresi a választ: ki is volt Mindszenty? A mártírsorsú bíboros személyéhez kapcsolódó mítoszok és a valóság szétválasztásához mindenekelőtt a rá vonatkozó források lehető legteljesebb összegyűjtésére és kritikus elemzésére van szükség. Somorjai Ádám Mindszenty életének utolsó szakaszát vizsgáló könyvében ebbe az irányba tesz egy fontos lépést, amikor a vizsgált periódus jelenleg hozzáférhető dokumentumait veszi górcső alá.

A tanulmánykötet felépítése azt a szellemi utat tükrözi, amelyet kutatásai során a bencés történész maga is bejárt. Az intellektuális kaland voltaképpen kiindulópontja egy, az *Emlékirataim* nyomán elterjedt, téves szakirodalmi adat pontosítása: a korábban önálló tanulmányként is megjelent első fejezet az esztergomi érseki szék üressé nyilvánításának dátumát tisztázza. A következő két fejezetben azokkal az – eddig részben ismeretlen – dokumentumokkal találkozunk, amelyekből megismerhetjük VI. Pál pápa döntésének illetve a magyar bíboros ellenkezésének motívumait. A negyedik fejezetet, amely immár Mindszenty és a Szentszék 1971 júniusától a bíboros haláláig tartó levelezéséről nyújt részletes kronológiai áttekintést, az első három tanulmány elkészítésének tapasztalatai alapján állította össze a szerző. A művet záró két utolsó fejezetben végül a számba vett dokumentumok közül azokat tanulmányozhatjuk, amelyeket Somorjai az emigráns Mindszenty helyzetének megértéséhez a legfontosabbnak ítél. A kötetet a köz- és egyházi háttérrel valamint Mindszenty életútját röviden összefoglaló bevezető, alapos bibliográfia, a latin kifejezések magyarázata, névmutató és a dokumentumokhoz készített hasznos segédletek teszik teljessé.

A recenzens elismeri a kötet felépítésének előnyeit, mivel azonban a mű törzsanyagát források teszik ki, szerencsésebbnek tartotta volna, ha a szerző egy klasszikus – bevezető tanulmányra és dokumentumközlésre osztott – forráskiadvány formáját követi. (Megjegyezzük, hogy a Zinner Tiborral közösen jegyzett következő munkájában maga Somorjai már szintén ezt a megoldást választotta.) A kitűnő mutatóknak köszönhetően az igényesen gondozott kötet persze így is hasznos kézikönyvként szolgál a kutatók számára, a dokumentumok egy tömbben és kronológiai rendben való közlése mindazonáltal jobban segítené a további vizsgálatokat és a szerző által nem érintett, esetleges új összefüggések felismerését. Somorjai Ádám kutatási eredményeinek egy bevezető tanul-

mányban való összegzése egyúttal elkerülhetővé tette volna a szükségszerű előre- vagy visszautalásokat és ismétléseket.

A kutatók többségével egybehangzóan az *Ami az emlékiratokból kimaradt* is elsősorban áldozatként mutatja be Mindszentyt, aki még az USA követségén töltött periódus és a kényszerű emigráció évei alatt sem nyerte vissza teljes szabadságát. Somorjai Ádám értékelésében ugyanakkor figyelemre méltó hangsúlyeltolódás érzékelhető. Míg más szerzők alapvetően a világpolitika, azon belül pedig a szentszéki *Ostpolitik* áldozatának tartják a magyar bíborost, Somorjai Mindszenty saját felelősségét emeli ki. A *Zárszóban* mindenestre árnyal ezen a képen, amikor a bíboros esetében a láthatatlan bilincsek által okozot „önigazolási kényszerről” beszél (159). Az értékelés eltérő hangsúlya részben azazal magyarázható, hogy a szerző új perspektívából szemléli a magyar bíboros életének utolsó, számkivetésben töltött éveit: „Felfigyeltünk arra, hogy a helyes összefüggés immáron nem az, ha Mindszentyt állítjuk a középpontba, hanem helyette a pápát kell vizsgálódásaink első számú tárgyává tennünk.” (158)

A Rómában élő történész által javasolt új megközelítés valóban megszívlelendő egy árnyaltabb és kiegyensúlyozottabb Mindszenty-kép kialakításához. A perspektíva kitágítására kétségtelenül szükség van. Jogos felvetés, hogy az események helyes értelmezésekor komolyabban számolnunk kell a tágabb világpolitikai összefüggésekkel – jelen esetben pedig különösképpen a Szentszék döntéseinek mozgatórugóival –, amelyeknek „köldöknézésre” hajlamos hazai (egyház-)történetírásunk eddig nem szentelt kellő figyelmet. Somorjai munkája egyúttal azt is jól szemlélteti, hogy a Szentszék motivációinak megismeréséhez nem szükséges megvárni, hogy a Vatikáni Levéltárban őrzött dokumentumok is hozzáférhetővé váljanak, hiszen a jelenleg elérhető források szintén megfelelő alapot nyújtanak ezek feltárásához. A szerző – másokhoz hasonlóan – egyúttal arra is meggyőzően mutat rá, hogy Mindszenty álláspontjának megismeréséhez sem elégedhetünk meg az *Emlékirataim* állításaival. Sőt, a közölt források ismételtlen alátámasztják, hogy nagy szükség volna a bíboros emlékiratainak kritikai kiadására.

Az új, VI. Pál pápát középpontba állító nézőpontnak köszönhetően jobban megérthetjük, milyen megfontolások vezették a katolikus egyházfőt, amikor meghozta a nyilvánvalóan nehéz döntést, és – Mindszenty tiltakozása ellenére is – üressé nyilvánította az esztergomi érseki széket. A pápa levelei meggyőzően mutatják, hogy döntésében a legfontosabb szerepet a lelkipásztori megfontolások játszották. Egyetértünk a szerző megállapításával, hogy az alapvetően statikus észjárású Mindszenty és VI. Pál meglehetősen eltérő kategóriák szerint gondolkodtak, így levelezésük nem vált teljes értékű párbeszéddé. Vitathatónak tartjuk ugyanakkor, hogy Somorjai csak Mindszenty esetében hangsúlyozza a politikai – ha úgy tetszik: evilági – megfontolásokat. A valóságban egyik és másik oldalon is csaknem kibogozhatatlanul összefonódtak a pasztorális és politikai szempontok. A fő különbség talán abban állt, hogy míg a Szentszék a keleti politika diplomáciai eszközeivel kívánta a lelkipásztori gondokat orvosolni, addig Mindszenty szerint a magyar egyház pasztorális nehézségein csak az egyházat hordozó nemzet szabadságának helyreállításával lehetett volna úrrá lenni. Ilyen értelemben tehát – jóllehet nyilvánvalóan más látószögéből – a magyar bíboros politikai jellegű érvelése is vég-

sősoron lekipásztori megfontolásokból fakadt. Minden bizonnyal ebben az alapvető felfogásbeli különbségben kell keresnünk Mindszentynek az *Ostpolitik*kkel kapcsolatos határozott kritikáját is.

Ennek fényében az esztergomi érseki szék üressé nyilvánításának konkrét esetében nem vethetjük Mindszenty szemére, hogy a döntés politikai dimenziójára is felhívta a pápa figyelmét. Somorjai Ádám is hangsúlyozza, hogy a magyar bíborosnak legkésőbb 1972-től már tudnia kellett azokról a garanciákról, amelyeket a Szentszék a magyar kormánynak adott (92–93). Bár ezek konkrét tartalmát nem ismerjük, kétségtelen, hogy valamilyen formában szerepelt bennük Mindszenty lemondatásának ígérete is.¹ Mindebből kitűnik, hogy hiába hivatkozott VI. Pál kizárólag lekipásztori megfontolásokra, döntése háttérben ott volt az a szempont is, hogy a Szentszéknek be kell tartania diplomáciai ígéreteit. Hozzátehetjük, hogy a vállalt garanciák elhallgatásával kapcsolatos, Mindszenty irányában mutatott – mégoly érthető, és ugyancsak lekipásztori megfontolásokkal magyarázható – taktikázások is inkább a diplomácia evilági eszköztárába tartoznak.

A kötetben tárgyalt másik központi kérdéskör, Mindszenty felfogása primási hivataláról szorososan idekapcsolódik. Kétségtelen tény: a bíboros közismert legitimista gondolkodásmódjából fakadóan úgy érezte, hogy mint esztergomi primás-érsek egyúttal az ország első közjogi méltósága, és az adott körülmények között egyedülálló felelősséget visel mind a magyar egyház, mind pedig a magyar nép iránt. Somorjai a bíboros erre vonatkozó, végül el nem küldött levéltervezetei alapján meggyőzően mutat rá: a primási hivattal kapcsolatos nézeteinek fontos szerepe lehetett abban, hogy Mindszenty miért nem volt kész lemondani érseki címéről. Vitathatónak látjuk azonban azt a következtetést, mely szerint „Mindszenty élete végéig, 1975-ig a királyság alkotmánya alapján állt” (12), és „ahogy Rákosiéknak a köztársasági törvény ürügyül szolgált a politikai ellenzék likvidálásához, úgy Mindszentynek egész primási szolgálata egy nagy küzdelem jegyében telt a pártállammal szemben a királyság államformájának [...] védelmében” (158).

Tagadhatatlan, hogy a legitimista primás 1946-ban a rendelkezésére álló – a jog és az alkotmány által biztosított – eszközökkel igyekezett a köztársasági államforma bevezetését megakadályozni. Kétséges azonban, vajon szabad-e kontinuitást feltételeznünk az 1946. február 1-je előtt – tehát még a Magyar Királyságban – és az 1974 februárjában képviselt álláspontja között. Semmi sem utal arra – és a műben közölt dokumentumokból sem következik –, hogy Mindszenty fenntartásai ellenére valamennyi 1946. február 1-je utáni magyar kormányt, vagy magát a köztársasági alkotmányt illegitimnek tartotta volna. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben 1956. november 6-án újságírói kérdésre adott következő válasza: „Nagy Imre kormányát ismerem el Magyarország kormánynak. Kádár Jánost idegen hatalom erőszakolta az országra. Abszolút törvénytelennek tartom és elutasítom!”²

¹ Vö. SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, Szent István Társulat, Budapest, 2005, 46–47.

² Idézi BALOGH Margit: *Mindszenty József*, Elektra, Budapest, 2002, 289.

Ennek fényében helyesebbnek látszik, ha a kötetben közölt dokumentumokban közelebbről meg nem nevezett „régóta uralkodó”, „a nemzetközi jog értelmében [...] törvénytelen” rendszert (62) a Kádár-rezsimmel azonosítjuk. A szerző által „legkiforrottabbnak” nevezett (63) angol szöveg is ezt az értelmezést támasztja alá, amikor az alkotmányellenes (*unconstitutional*) rendszert a német változattól eltérően *present regime*-ként határozza meg. Ebben a „jelen alkotmányellenes helyzetben” – és semmi sem utal arra, hogy Mindszenty itt a királyság alkotmányára gondolna – érezhette úgy a bíboros, hogy primási hivatalánál fogva az egyetlen legitim közjogi tényezőként a nemzet védelmében készen kell állnia kötelességeinek teljesítésére. Véleményünk szerint tehát Mindszentynek a primási hivatalra és saját közjogi szerepére hivatkozó érvelésében nem feltétlenül – egyébként vitathatatlan – legitimista álláspontjának tükrét kell látnunk, hanem inkább Mindszenty gondolkodásmódjának egyik lényeges elemét, melyben a nemzet és az egyház sajátosan szorosan fonódott össze.

Somorjai Ádám nagy szolgálatot tett a magyar és egyetemes történetírásnak, amikor nem csupán egy helyen gyűjtötte össze a bíboros emigráns éveire vonatkozó eddig publikált forrásokat, hanem egyúttal korábban ismeretlen dokumentumok alapján tovább árnyalta Mindszentyről alkotott képünket. Megszívlelendő ugyanakkor a szerző figyelemztetése, hogy még van mit finomítanunk ezen a portrén, hiszen a „forrásokat még nem merítettük ki, a további tanulmányozás mindannyiunk közös feladata” (7).

Hangszóró-védőrács összeszerelése a philadelphiai Atwater Kent rádiógyárban, 1928